

M T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref.

Ser.

115

Title: *Virata Purana Vyākhyānam*

Dated

115

Incomplete

:	Virātā Parva	:	Title
:	Ramkrishna	:	Author
:	:	:	Editor
:	:	:	Year, Vols.
:	:	:	Publisher
115	:	(पौ.)	Remarks

श्रीगणेशायनमः॥ ॥ भगवंतं नमस्कृत्य नक्तकामप्रदं हरिं विराटपर्वव्याख्यानं रामकृष्णेन
 तन्यते॥ अथ धर्मद्विपत्तिः वाणमिति परमविपत्ता वपि धर्मानित्याज्य इति वबोधयितुं यु
 धिष्ठिरप्रतिज्ञा प्रतिपालणरूपेण कार्यविसंगत्या भगवानुश्रीकृष्णं पायनस्तरीयं पर्वारभ
 ते॥ जनमेजय इत्यादि॥ पूर्वस्य पितुः पिता महाः॥ पिता महात्मा॥ पूर्व इति केचित्॥ अज्ञातवा
 सं यथा स्यात्॥ तद्ब्रूहीति शेषः॥ अरणी सहितं हितं तत्त्वा॥ कथयित्वा अरणी अरण्ये न्यवे
 दयत्॥ अरणी युगलं वा॥ अरणी सहितं मंथां सन्निवृत्त्य सवेश्यः सन्निवृत्त्य कोभादिति शेषः
 वृत्त्य कर्षुर्दुर्वसः स्वल्पप्रत्ययः॥ इतो अस्मिन् वर्षे सन्निवृत्त्य रमिमं यत्र वत्सामो यत्रेमावसतीः
 सर्ववत्सामेव नराणामज्ञाताः॥ प्रसुधर्मः॥ सुखं शुभं॥ यानियानि अर्थानि निवक्ष्यामहे वह
 प्रापणे॥ ७५॥ यः कर्तुं योग्यः स ब्रवीतु॥ किं उचितं॥ अविप्रो विप्ररूपी तु कङ्क इत्यनिधी
 यते॥ नाम भूवादिजः क्षत्रियवात्॥ देवनः वदेविता भवेद्भूयन्निवेद्भूमणिरवितानुदाता
 नृगजदत्तनिर्मितान् ज्योतीरसैः प्रकाशमानैः कृष्णादिद्रवैः कृष्णाक्षान् कृष्णरंजुसारीन्

फलंती फलाः॥ पाशकाः स्तैः सह विधास्यामि निर्वत्स्यामि निमस्यामि सर्वाहितकारी स्वयं न
 वंत्येव॥ अनुयोष्यति॥ अनिमं स्यते॥ दृष्टान्तिज्ञानुमिच्छतीत्यर्थः॥ विराटसत्समीपे॥ विराट
 पर्वणि सन्मत्रणे प्रथमाध्यायः॥ ॥ परिसर्वे नृपमिव काष्ठवाहकः नृशः निहनिष्यामि निग्रही
 ष्यामि॥ आरालिकः॥ गोविक्रतो वाणक्षेत्रा यद्वा परवाक्यदृष्टयिता॥ वसुरभिस्तस्मात्क
 सुखं यस्य वसुकः कौरव्यनाभस्तस्य पुत्रो वासुकिस्तस्य स्वसारमुत्तुपी॥ यद्वा वसुमपि काय
 तिस्तोति वसुकः कश्यपस्तत्त्वा॥ पुत्रो वासुकिः॥ स्तस्य ससाक्षकस्तस्य दावमासाद्येत्यन्वयः॥
 कृतवान् स्वीकृतवान् च कृतवान् आशी विषो वासुकिः॥ ककुप्तीशकरदृष्टः॥ अनवरः अ
 नूनः अस्त्रयागमस्त्रं द्वादशमित्युत्तरे प्रेक्षानतुरूपकमप्रसिद्धः॥ स्कंधप्रदेशशक्तवहः॥
 ज्योधातो हि महातो ज्योधात कोकिणवतो वा॥ तृतीयानपुंसकबं॥ प्रबंधकल्पनागद्यनि
 च द्वाख्यापिकोच्यते॥ नटानाद्यां॥ वृद्धन्तल्लुद्धन्तल्लुत्तुल्यापुंस्त्वा॥ भावेन साराभावा
 त्॥ समुदावारं सुखादिकर्मकृतं प्राक्तनाधानं॥ परिवर्तिगने मेदिआलिगनाथं विरति॥

2

परिवारिकातेन मिथ्या ॥ कृतकेन भस्मना ॥ २ ॥ बद्धः बद्धः दे। ग्रंथेन दीव्यति प्रेथिकः अश्रुशा
 स्वज्ञानात् ॥ प्रतिषेद्धा अयोग्य गो दोहनिषेद्धा ॥ संख्यनि सम्यक्ज्ञाने ॥ तं त्रीं गोशास्त्रसि
 द्धांतज्ञानी सन् पालयति तं त्रिपालः ॥ प्रकृतः अधिकृतः ॥ अन्यदमंगलं ॥ कृषनानित्यादि ॥
 कृषनात्मुपाधाय जानामि ॥ वेद्यात्योत्यतिप्रतिबंधकहरदृष्टवती अत्रापि मुत्रमुपाधाय
 त्यन्वयः प्रसूयते दुरदृष्टनाशद्वार ॥ माते वधात्मेव ॥ पूज्यमानार्ह ॥ ज्येष्ठेति युधिष्ठिरपत्नी च
 न भीमादिपरं ॥ बालाज्ञातपरविताराधनोपाया ॥ अभुजिष्या अभोग्या अपिकेन विदरक्षि
 ता अपि सैरंध्रलोके संति ननु अरिक्षितां कश्चि प्रार्थयेत्त्यत आह मानमहत्तिताः मान्याः
 परपुरुषानविशिणीः स्त्रियः नयांतिके पीतिशेषः ॥ मान्यपरपुरुषानिश्चय इत्यनंतरं एकप
 त्रीव्रताश्च ता इति लोकस्य निश्चयः इति जनार्दनटीका परिभूषणमदिनूषणार्थं वरति परिवारि
 का आत्मनूषकत्वात् ॥ मां उद्दिश्य छसि अथ ह्रीं मादीन ॥ ३ ॥ प्रहरणं प्रवहणं ॥ प्रकृष्टप्र
 पेणराजिवसतिर्यया राजवसति ॥ हेतुनी दुर्वसकृच्छ्रेण वस्तव्यं जानता ॥ परिवत्सरमित्यनेन

2

3

यांभावे प्रशस्तकमणिव ॥ अभारे वैवभारे व अत्यसाध्ये कृष्टसाध्येव ॥ ४ ॥ नविकल्पेत संदे
 हं न कुर्यात् ॥ रंधनं न र्त्सनं वा तृणयाज्ञसेनी पुरस्कृत्य गतेषु धौम्यशिक्षा ॥ ५ ॥ ततस्तस्याः
 लुब्धाः व्याधेति ब्रुवाणः ॥ जनपदं जनपादं विद्धं एकपद्यः पथानः ॥ एकपद्या एकमागः
 न परारात्र्यंतरात् अपरां अव्यवहितरात्रिं ॥ लोके भुवा दौत च तत्तदेव दीकृते मिश्रलुब्धा
 ने गहने गहना ॥ व अत्र विराट् राज्ये ॥ अक्षय्यां अयोग्येन क्षयितुमशक्यां विस्कोटं वंड
 शब्दं ॥ कुले जनपदस्य रूपे समो नास्ति ॥ पीमास्ति ग्रात्र ॥ दीर्घं श्वपीत दीर्घं श्वदेति
 रः पार्श्वद्वये ॥ शरीरं वेति परत्र शरीरं नात्र विद्यते इति तु वत्सरेण शरीरस्य नाशात् ॥ यद्वा
 उत्र शरीरं मायिकं अशीतं शीतान्यस्पर्शवान् ॥ संख्यापरं वेतत् ॥ ते वद्यथिवीते जो वोयवः
 तथाच्यधिकवषट्तिर्थः ॥ वादिनः छलतो जनानव्याहरति इति एवं कुलधर्मः समास
 जामः देः आंदोपालाधिपालेभ्या छलद्रोपितदेवा वक्षणाः ॥ ६ ॥ कक्षे परिगृह्य परि
 भ्यपरिगृह्य वेद्ययिवाव ॥ स्वरूपेण चिरूपेण च तामरसी पद्मीनी गृहाण जग्राह ॥

3

रंततश्च मुर्देशे वर्षे वरिष्यथ यथा सुखं इति ज नार्दनः हे पांडव राजाभिः राज्ञादिष्टमाज्ञं संध्या
 रं ये स्मै सदिष्ट द्वारः इष्टं राजानमिति शेषः समतो वल्लुभः न विश्वसेत् विश्वस्तो स्मीति न भवेत् ॥
 अभिषंगः पराभवे यानमश्नं वसति वसतो प्रतिवा असूयंति अन्तः तमसंगतं ॥ दानेषु दवेत् कदी
 क्षिराज्जाशयते मेत्री भित्ति पूर्वणा न्वयः विवरतः पुरुषस्य राज्ञः सकाशात् ॥ परां परकीयां अभि
 वत्सां मुख्येन देवत् ॥ परोक्षे पिमन्ते तेन अनयेन वर्तव्यं देवत्वपं अपहेषां देव ॥ समर्था
 ना सुमंत्रणीषु प्रियं श्रवणं प्रियं अप्रियमिह तमिति तेन कदाचिदप्रियमपि हितं वदेत् ॥ सं
 वसेत् ॥ सं वदेत् स्वस्थानात् राजनियुक्तं कायति ॥ पार्श्वं पार्श्वं सं दर्शने असं दर्शने ॥ प्रहृष्टं प्रहृष्टं
 दूरिदाणां राजकृतं संपदं हिता नाम पिपुरतः राजतः ॥ न भुजो जातु निभुजे ज्ञावा सदा वा
 ते श्चासं नाति धैर्यं ना धैर्यं न वनवा ति धैर्यं न वरेत् ॥ गुरुतां सं देह विषयतां ॥ मृदु मृदु ता प्र
 वप्रधाना यस्य मृदु पूर्वण सुखेन प्रग्रह मनुग्रहं विशेषतः अन्य राजतो न्यूनं वेलक्षणं न व
 देत् ॥ योगी उपाराजः आभूमिषु सभासु ॥ अभूमिषु असमयेषु आ अभो वे अप्रशस्त वेष्टा

कृतमभ्यस्तं सखाहितकारी ॥ विप्रस्ततः स दृश वात विगतो मया सह वादे ॥ यस्य स विवा
 दस्त वपरम आप्तः न विष्यति शो मया यदि निंदो क्रियते तदेव मम दोष इत्याह मत्स्य हीन
 तः हीन कर्मा किंचन ॥ ७ ॥ आप्रोतु वादं प्रथमं प्रथमो जितं जयान्यास्तीति जयी धावयेत् ॥ मृदुली
 यात् समानजातः समवयाः बौवया वेयुः बानु वादेयुः ॥ अनुवादे ॥ मपि वचना र्थं अयुः सुधि
 क्षिर प्रवेशः ॥ ८ ॥ नारवज्जासूपादि मंथन काष्ठे दर्वीदारु हस्तकं ॥ कालागं अति कृष्णागं त्वत्संपदः
 देवि हितः न विद सतायां ॥ एथ गुवास ॥ जना वात्य जनः नीम सेन प्रवेशः ॥ ९ ॥ वेदित कुटिलो स
 मुद्विष्य वेणीवेन निबध्य ॥ मृदु न अर्क शदशान व्यवरेत् ॥ पुषु क्षति तु क्षति देयुषु क्षति ॥ श
 सादात् प्रासादमारुह्य ॥ प्रेषयति प्रेषयामि च प्रेषयंती ॥ अदेशो गूढं दनो वदे ॥ बुद्धि वाक्य ना
 निष्ठु गं नीरा ॥ नासाथरस्तर्म हस्त पादां गुणान् ॥ अद्वयान्युन्नतानि ॥ रक्तैः पुरा गगो ग्य सुवदन क
 रतल पाद तल द्वयेषु पं वसु ॥ वाक्यं गभीर मधुरं हंस गद्गद मुन्यते ॥ तेन प्रसिद्ध गुण हं दे
 न काश्मीर देश जा ॥ अराळं कुटिलं ॥ अवालः कृष्ण वर्णः ॥ शारदो त्यलं हस्त द्वयं तेन स विन्या

यथायथार्थं चिद्वर्ह्यः। सैरिंध्री शिल्पज्ञा भुजिष्यादासी। तावत्प्राप्यशेतावदवाधारणे मे ए
 वंलेखवुवित्रकलेखीकृत्लेखावित्रोदितं इंद्रनुक्तल्ये। प्रधारयत्। मयाशौद्रोपदीप्रवे
 शः॥१०॥ तातोनुकंप्यजनके। नास्तिविमशुभनेमावंतेयस्य नहि वेद्विशिश्चालनाभिप्रायेण
 क्षमं उचितं। वर्गाः वर्णाः वर्णस्याहुणनेदयोः। नव्यं वर्तमानं गतं ज्ञानं। वर्गस्य वर्गस्य। वर्णस्य व
 र्णस्य विनिश्चिता निविनिश्चितानुगुणेः सु। एषां पञ्चनां वर्गस्य सहस्राणि तावानुवर्णस्य प्रत्ये
 कं वर्णस्य वर्णविशिष्टस्य प्रत्येकवर्णनसहस्राणीति भावः। सहदेव प्रवेशः॥११॥ प्रकृष्ट आ
 कारो यस्य स प्राकारवप्रोभभागो योस्ते कं वृशं रववलयौ परिसर्वतो हाटकं ययोः सभा समी
 पतो दृश्यते। मंत्रं च यपरिधावतां मध्येयानमारुह्य सोभस्व। हातुद्वारधत्त स्वदेवेणीकृतशि
 राध्वेवा। गतेन गमनेन। दत्त्ववादेव्या उत्तरायाः क्रीडत्याः समये॥ समयेन वा। सुतं सुतां वा॥ ध
 नं जय प्रवेशः॥१२॥ प्रतिपत्तिं प्रतिकूलज्ञानानं कुल प्रवेशः॥१३॥ एकं एकवर्षं दिमत्त से
 नमूल्येन वा॥ परिजीर्णानि परिवर्जनेभूतलातीत्यर्थः॥॥ अजाते वड्वाजाता देजन्मांत

रगते वा। अविज्ञाता ब्रह्मणः। शिक्स्ययथा ब्रह्मणः समाजे ब्रह्मलोके पशुपतेस्तथात्रापि पशुपतेः
 समाज इत्यर्थः। वीर्यं मिता। वीर्यं मिदा वा। वीर्यं चिता दे॥ शाह्लि शिथिलः। तद्वत्। सा वरुः। कक्षा
 परिधानवस्त्रं परमसंहृष्टो हृष्टमानो। परमापि संहृष्टाभ्यां। करग्रहणसंघर्षाति। प्रकोष्ठो वा ऊ
 योधिनां। किणः प्रादुर्भवति यः कंकणं दंतं प्रवक्षत॥ बाघद्वितैः घृष्टैः दोआकर्षणोभ्यां। आकर्ष
 णयोः वत्ततीयार्थे वा। नवेत्तसिंहेपि शाह्लिः॥ अ। शतगुणं शतपरं। अ। वप्रभो वा विभो अ॥॥ जी
 मूतवधः॥॥ देवतामिव अव्याहृतगतिं। नाकिनीनामिनी। प्रतिभातिरोवते। ईक्षणपक्ष्येव अगोनर्थः
 कलं कोयत्र। पश्माश अ। पश्माकं न। ज्योत्सोपमं स्मितं ज्योत्स्वया उपमीयते यत्र ज्योत्सोपमज्यो
 त्स्वावेनोपगतव। दिव्यांशुवतारका॥ पयोधरो पयोरहितो समीविनं कल्पयति संकल्पो वायुः नि
 शिताष्टघाः पीतास्तीक्ष्णाः साक्षा कारकरा इवा। करा करा हिंसाकाः। मम करो निश्चय हिंसायाः।
 विविधानप्राप्नुहीत्यनु। पादियिव वा। दारास्मि दाराः स्म अत्र॥ असां प्रतमयुक्तं समृद्धोः गृध्रः
 मासुह्य स्वमाविचित्रा भव। अलं निवृत्तिरवसाधु। विनीनशः विनीच॥॥ कीवकं वध॥॥ पर्वणी
 पर्वणी उत्तर। सच वपर्वणि। इकां मां। सुपरिस्कृतां॥ अपरिस्कृतां॥ परिस्कृता मध्यविशेषः॥ वकां

ना. वि. टी. शयं पानपात्रे मेदि। कांशं काश्यस्य मत्पात्रां देवरं वि॥ ॥ नाना पत्रन ज्ञानि अवयवचेन यत्र। नाना शि
 ल्पिभिरेक मत्पेन निर्मित इति वा॥ मधुमाधवी मधु निर्मिता॥ सुरा॥ अप्रेषित उपसर्गति प्रागट्टा
 न्दसः प्रसप्रीति पदिकस्य न्यंतस्य उभिवारूपं मेति मेममपि पासातां सुदेस्ती नत्संयंती॥ विनि
 श्चस्य भर्त्सयंती मित्यन्वयः॥ प्रतिज्ञा धर्मसंश्रयात्। प्रतिज्ञां धर्मसहितं। रोषसहितेन वसुधा वेशु
 माणा हेराजान् जनमेजय अंगुष्ठं अवमृजन् प्रत्यषेधय इत्यन्वयः॥ सुखं न स्वपितियेषां भूमि मप्यु
 पस्पृशन् परामृशन्। षष्ठेऽपि विषये भक्तसन्। स्वस्वाम्यमात्या दीनां षष्ठे दुर्गे। यद्वा स्वराज्यावधिकष
 ष्च राजराज्ये। सिता वद्धाः॥ धर्मद्वयणमधर्मः एतेन हंतुं युक्ता वीरपत्न्यः ननु यदि पाति व्रत्येना
 भाषितान् ततो नरक्षयंति तदा तदनु बोधो दृश्योत्पत्त्यर्थः॥ इत्यत आह। शुश्रूषयेति। वरितो धर्मः क
 दापि न बंध्यः स्यादित्यर्थः। किं वस्तु न तस्मिन् इहापि पालयंतिकादिरपि कारणमेवेति परलोकेऽपि ५
 शत सहस्रयुक्तमपि पापसहितं भर्त्सयति पापादिकान् नरकादुत्तार्य स्वर्गं नीचातेन सहरमते। सू
 र्यवर्चस इति ना समर्थस्ति इति सूचितं॥ शौलषी नटी व विप्रियं कृतमपि। तेषां अतीव दृष्टिना
 दयावता अहं धर्मवारिणी पत्नी इति मन्ये अतस्तस्य तस्य कनिष्ठस्य। ते मम विप्रिय कतरिः॥

यस्य तस्य। यद्वा तस्य तस्य धर्मवारिणी अहं इति मन्ये दृष्टिनां तेषां ते वध्याः। यदिवध्या अभविष्य
 नृदानीं मेवानां हनृ मेघलेखा विनिर्मुक्तापि न द्वायत्र मेघलेखा स्थाने केशाः यो सो वां कामसं
 मतेः यस्त्वान वरतं मतेः दुर्लभमिव दुर्लभा सन्निप्रार्थयते॥ ५॥ निर्णयं स्वगुणं। एवमुक्ता मनसा
 संभूर्धनमभिव्याप्तिः माहेयी गोः बलीवर्धनिमित्तं याता विहाय नीवयः संधौ वर्तमाना वासिता
 कामवासना सती इव सा दृश्ये स्वदृशं महावृषं। महागजं महति पर्वतिया तंतज्जजात वृषस्या
 तिबलवत्वात् करेणु पक्षे इव सदृशी शोभां जिह्वाते गच्छति इव महाकारिणी तस्यास्त्रपत्यं मा
 हेयी अत्रिहायनी किं तु तरुणी महान् वृषो महद्वृष्टि यस्मात्तं। डौप दीपक्षे सर्वे कर्मधितं सावि
 कं यस्याः माहेयी वेद्या जातवात् बले शो वनं स्त्री हृदये ववज्जौ वारिणिकानने। यद्वा वनवास
 निमित्तं त्रीन वागदेष मोहान् जहाति त्रिहोयुधिष्ठिरः अयनं यस्याः मोहन वृषो धर्मोऽस्य तं
 नीमं। महेन उत्सवेन अजगं पर्वतजं। वासिता कीचकवधवा सनावतां शाळाशयनीयत्वेन
 यस्य कुलं विकसितं वदनं गविस्वर्गमिति र्यस्याः सा गोमतिः कुंती तस्यां तीरात्वा ज्जातती

६

रोवाते। मध्यमं युवानं। प्राबोधयत् आवश्यक कार्यानुरोधात्॥ गांधाराविशेषं मूर्च्छिता मूर्च्छानि प्रा
मवीणा। अथ वगांधस्य निरासो गंधश्च कुलादिस्तेषां आरोगमनं युत्र वंदनादिलितं नीमं मूर्च्छि
ता दुःखिता। आलत्य पीडयिवा॥ ॥ फलं कर्कट्यादीनां प्रकर्षणं ब्रह्मायत्र प्रबुध्यवनी सा
संप्रातः। प्रातर्दयं। हिरण्यं रजतं अश्वतर एडकः सदश्वाः एतेषां संधाः न क्षयं आवहेते इति
शेषः आवहेत युधिष्ठिरः पद्मिनां संख्या विशेषविशिष्टानां मध्ये दशस्नातका असन्नित्यनुद
शवापि सहस्राणि विभक्तानि। समये निदेशे पार्थिवांश्च धियां विदिताः विशो विष्टव्यधीः॥ ॥
बलुवजातीयः बलुवः जात्यनुष्ठः बंधुनि प्रेष्याः। प्रेष्यात् प्रेषिकाः स मिथितः स्वकर्मपराः॥
सुदेस्नेहमन्ये। अखेदयत्। अतेजयत्। तेजपालनकोपयोः भीमसीदतीति शोकावेगात् पुन
रुक्तिः गोपालवेगं। गोखुगो हृदं व। गोविवारकं रक्तने पथ्यं रक्तावरं। भवेदभिजनः। ख्यातो मे
दिः। हतमावरः। ऋनिषेवो क्रियाविकर्मणिषेधो यस्य। अनुयायिनं। अपवायिनं व अपवि
तिः पूजा। उदीक्ष्यतं उदीक्षतां दे। जनानां हृदानि॥ ॥ वशगाशौ वदा शौचादंष्ट्रादिविक्रि

६

यां विर्गतां क्रियां॥ ॥ उदीक्षंती उपशीनावय एव स एव कालः वर्णविकाशं वर्णस्यावमरुतः प्रका
शो वै वर्ण्यनाहं मिनाहंति अन्यपि वर्णकश्चंदने मेदि। शून्यो शूनो उद्धनो॥ ॥ नूनं कृतसंजगातो॥
मासं कालं अधिकार्थसहितं किं विवस्वतं। प्रणयेनैमे सनेन। प्रेस न मोहसुराभिति। पीठमर्दना
यकप्रिये मेदिनै गमावाणिजः विनयो दंडमं। लोभवान् सुगंधवान् सुख्यवान् दे सुख्यः देविकीर्ष
ति बभूषति दे बुभूषति॥ ॥ प्रागतो वादः शब्दार्थज्ञाने यस्य तेने प्रवादेन सामान्यलोकेन ना
स्मानामदेभ्य विराटः। राजानां द्विवसाया तंध्यायमानः। नाभ्यजानात् सप्तसप्तियां तंध्यायन्
दे। साहाय्यं सहायकृत्यं रक्षणं। पुरकृत्यमनसा अवसोतस्यति। रत्नादपरे रत्नादं दे कर्तुं दे भशि
नी सुदेष्टा दक्षति। बलेन सिष्यपदात् स्थानात् पदमपि। प्रभिन्नं जातं करटे करंडे औसर्जसामा
न्यलोके। म्यकसुखं छिद्यस्य आगणितं नृष्टं वनिशिपाकम्यताममन्य अस्त्रीनि विस्वहीनि
वकार योजया योक्रया देवा विधृत्य रत्नोपादौ वयुगपत् पृथगेव वा। यदा स्फालयन् मुत्तफा
ल्पपशुमरं तदुच्यते। आभरयत् प्राहरत् अघीणः शून्यैः पशोः भृगाकारयज्ञस्य। पादेन पीड
यामास पादाधिने जघानाथ देस। शोभतेशोभने। हकीवकवधे कीवकवधः॥ ॥ श्री॥ दार्थ

तं प्रेक्षितं प्रोथितं प्रोक्षितं उपकीवकाः कीवकवरजाः वासमारोप्ययानेशेतेतवाहं विजयज्जं
 नेविज्जं भज्जं मीगात्रविनामो व्यायतां वामं सव्यायनं दक्षिणं आरुह्य आरुह्य उत्तरं मय्युत्तरपाद्य
 ७ आविहं भ्रामितं अन्येन पथा ॥ घटशतं घटधिकं शतम् ॥ विषयासुरूपस्त्रीरूपः पुराविवेरंति
 अग्रे विचरिष्यंति ॥ विवनं गंधर्वराजायनमइत्यादि ॥ प्रहसन्निति पुस्त्याभिप्रायेण न चैनाम ॥
 दानवेनामारय ॥ कीवकवधः ॥ निपातेन घातेन पृथग्जनानागराः प्रदर्शनं विचारणां क
 त्यमन्वेषणां कर्तव्यं गोष्ठेषु ॥ अतिशयेनानुभावो मरणयत्रनाशेतथानष्टाः दे ॥ अनुगामिनः वावं
 शृणुर्दक्षवावं शृणु विचार्येति यावत् ॥ कीवकस्य मृतवत्सारथ्यात् वाराणां प्रत्याचारः पुनः पु
 नः स्वकर्मतस्मिन्नुत्तरं प्रत्याचारः ॥ अंततः ॥ पराणामिनीगतिः कालस्यागतिः कालस्य
 यिष्ठं गतं अंततः अंतं पर्यवसाने ॥ ल्यमवशिष्टं काले तु कालस्य अवशिष्टं ॥ अव्ययं विव
 रस्थायात्तत्रातं त्रदे ॥ शास्त्रगोष्ठीषु परिवारेषु तर्कयाज्जया ॥ शाश्वतीः बद्धीः समाः व्या
 प्य विषमं दुःखं प्राप्य ॥ पितृवत् ॥ स्वस्वपितृवत् ॥ समाहिता ॥ समीचीनं मन आहितं यैः
 ज्येष्ठानुजायिनः ज्येष्ठापवायिनः विधेयो विनश्रौहं अकालिकं आगामिकालिकं तच्च दृ

तात्मनां ॥ दृढात्मनां दे ॥ वक्षुगृह्णीयात् ॥ प्रतिवधीयात् वक्षुषा दीयदहेतुद्रोणवाक्यं ॥ ॥ इ
 मां द्रोणाक्तां समवदन्त्यपिशो ॥ प्रवक्तुं शक्यं वा व्यावक्तुं शक्या साधुयथाज्ञानेति यत्तत्तस्यैव
 यः ॥ मतिर्तु ॥ मतिरिष्टमतिरिति दे ॥ अहं यथा निवासं मन्येतथानेतरः तदेवाह ॥ तत्र पुरं सांप्रतं अ
 चुक्तं न भाव्यं भावो बोध्यः ॥ दृष्टः पुष्टं शुविर्दक्षः तुष्टः पुष्टः शुविः शुद्धः देवाद्यां तरशौवमाहा
 यनिवीतिका ॥ तीकाव ॥ अभ्योविशेत्तानात्याहितं व अतिशयं तं व दृश्या निरूपो णि सन्नानिश
 स्तानि दे ॥ शुभे ॥ उपहते कन्या कल्या ने मंगमंगले सुरवारो ग्येयतु ॥ धर्मात्मा शततमित्यत्र नया
 थीकारस्त्वन अदृश्य इत्यर्थः ॥ अन्यथा दृश्यत्वेन भीमवाक्यं ॥ प्राप्तं प्रसक्तं वृद्धेन भीष्मोणे
 त्यर्थः ॥ अनुपश्चातरूपं प्रकाशयस्यानु रूपं तथ्यातर्कादे ॥ भावो भिप्रायः छत्रेषु विशेषणार्था
 त् ॥ पांडवविषये कोळे ॥ बलज्ञत्वा दृढं कृत्वा वक्तव्यं वाक्यं ॥ उवाच मनसा आत्याधिकं अति
 क्रमासहं ॥ प्रणष्टा अतिदूरगमनादसंभाविता गमनाः ॥ जयन्तः पश्चात् ॥ दिशमाग्रेयीस्त
 ममी प्रतिषे नार प्रत्याचारः ॥ ॥ व्यतीतः व्यतीत प्रायः आसां व के अपाश्रयेण व के ॥ अभिहितं

ना. वि. टी. रोनिग्रहणंकल्याणपठलंअसेद्यमावरणंशतावर्तशतवक्रंउत्तसेउपरिमहानुभावःसिंहः
 वीरस्येवाःगरूपेयेषां।आरूढाःपार्थाःविशारदानांमत्स्यानां।मत्स्यानांमभिनिर्गयुःपतिको
 टीवनारत।पतिपत्तिनी।निनीषतुंतविराटंगवापदंनिनीषत।प्रापयितुमिच्छत।निनीषतंवा।
 निनीषास्यास्तिअर्षआद्यवउक्तएवार्थः।निनीषस्तंस्तुआर्षदक्षिणगोप्रहेविराटनिर्याणं॥
 ॥अष्टाभिमुखेसमागमः।तुसमयःस्तुआवारः।सर्पङ्गिःसंयाङ्गिःदे।ल्लुप्तकेशप्रसारितकेशं
 ।येषांपक्ष्यादीनांतेषांदर्शनंशवैसुध्यति॥अवर्ततेतिपाठेत्।पिनिषेधार्थः।आर्हेतांअर्हेतां॥
 दे।व्यतियायपरस्परवाभिरवंगवादे।व्यतीयातां।असिशक्तिगदानृतौ।ततस्तत्तवविष्मोव।सु
 शर्मयुद्ध॥॥युवतीमिवकासुकःरुदतीबंधुकीमिवदेअस्यविराटस्यप्राहमीमोमहाबाहुर्
 दंववनमर्थवदितिपाठेनिवर्त्यगाइत्यत्रनिवृत्ताइतिशेषःस्थितासमक्ष्यंते।अथमीमोभ्यभा.
 षतवगणेमोलोवअभ्यगच्छतआनिमुख्येनागच्छतअभ्येत्यदर्शयामाससम्यकसंतोयासुसं
 सत्सु।प्रमाणंप्रमाणावकेवलयांमुख्यायांरात्रिरात्रौदक्षिणगोप्रहः॥॥काळयंतिअका
 लयन्तैप्रसिद्धाःपाशाःवेष्टनशोभार्थंस्वर्णादिपाशःसएवउपधानमुपनाहोयस्यावर्णःस्वरः

राम
 ८

तरप्रभो।तवाभिमोःदेष्टाउत्तरगोप्रहे॥॥सारथिःसहायःशिष्यःअनुशास्यःस्वस्यस्वयमनु
 शास्यएवतकालेतस्यपुंस्त्वात्।पुंलिंगंसगृहीताइडाइक्षिताः॥॥पद्मपत्रेआभायस्यपत्राप
 त्रामंकणिकारूपंतत्रिभाशिरवंडोमोलिः।आमनसोविराटस्यअस्त्रवित्किंविद्वक्ष्यामीतिशे।
 पुराहुः॥पुराहुरा।परीस्यतः।परीसंतंउयोधनमनाहत्यपिनत्यंतांविपरीतंदधानंवपांवालि
 काकीडापुत्रिका।उत्तरंनिर्याणं॥॥बभुःऊबुःवअविज्ञातःनविशिष्टवेनजातःनविद्यातो
 षष्ठोयस्मात्विशिष्टज्ञानंजातंस्यविज्ञातस्यविज्ञातस्यविविधानिज्ञानानिप्राप्तानियत्रउ
 त्तस्यमोख्यंपश्यतोर्जुनस्यधूर्तस्यदक्षस्यपृथिव्यामपिपृथिवीनिमित्तमपि।यद्वापृथिव्यांमहा
 बाहोनिर्जित्यअजिबाउत्तरंअवधारणीयमर्थंप्रत्यमत्यतस्वीकृतवान्॥॥दीप्तायांदाहाव
 छिन्नदिशिपरीक्षध्वंतीप्रध्वं।सहध्वंकलाषोडशांशः॥॥शारंशरीरंशरंव्याधंशरवाहंवि
 नक्त्यालोयआर्षः।शरीरमितिनाशातमाधिकवाह्य।संहननानिबंधनानि।अस्त्रदर्शनं॥॥
 कोट्यःकोटीःदीयममर्थ।सुग्रहंसुमुष्टिं।दंशिताःलम्भाःतपनीयेनसुवर्णविशेषेणविविचि
 ताःलोमवाहिनःलोमलेहिनःवाकलय।कुंदवाकलयोतंरूपहेम्नोःशारंव्याधं।शरवाहंशरवा

९
 वाहं कुं देन तसकास्त्रेण धौतं निर्मलमग्रं येषां असिता वापः कृष्णतूणाः वराहकणश्चित्रविशेषः
 शतं दशसहस्रं कंकवर्हिण वासंसः सर्वपारशराशराः वाश्रुकपत्रासैः चंद्रविंबाधः अर्धचंद्राः
 आसुराससः सुपक्षाः शिलीघृष्टाः शिलीघृष्टः दोशिलीगंडुपदीतवत् पुष्पं मुखं वयस्य सुफ
 लः सुधीरः वाकिंकिणीयुक्तसायकाः यद्वाकिंकिणीलोहविशेषः नैषधो निषधभवः सुतमेशो
 भनंतमंतेजः यत्राशोक्यः लोहविशेषजनितः शैक्षः शिक्षया ग्राह्यः ॥ ॥ कस्य पार्थस्य तत्राह ए
 तदिति प्रजापतिर्मनुः पंचषष्टिः वेतिना विधारणा पेक्षया सेवनं स्यूतिः ॥ ॥ केवलाः शुद्धाः हेतवो
 निरुक्तयः उत्तराभ्यां फल्गुनीभ्यां द्विनक्षत्रवा द्विवचनं उत्तरफल्गुण्यानि शिद्वयसंबंधवाद्वा
 शिशंधाया माह पूर्वभ्यां पूर्वपदावच्छिन्नाभ्यां तेन सिंह राशिः दिवा यतः दीअदिवेत्यादि स्वरू
 पाख्यानं हिमवतो हिमवतस दृशस्य शतशृंगस्य विभुत्सुरिति न्यूलोपार्धः विरोधिलक्ष
 णावा दक्षिणो समर्थो दक्षिणामयोः तेन सव्यो उन्नोपाणी सवतसमवेति अथ त्रिज्या क
 र्षणे हतः सव्यसावी वणो गुणकथनं अवदातो वर्णः प्रियवात् गुणो राकर्षकचात् करो
 पमः करोमयस्येति अनुकरशदस्यार्धलोपः उपासंगान्ते हणान् संकल्पामनोरथा

एव पक्षाः सहायाः स्तेविरुद्धानां शत्रूणां क्षेपो निकटीनामगमं यत्रावाहुः प्राकरस्तोरणं वा यत्राविह
 डाधनुः शराशयस्त्रुणश्च संवाधो दुर्गयित्रा ज्येवक्षेपनं यत्र यत्रा कोव एव कृतं कर्म यत्रानेमीव कांतमि
 नदो दुर्गुनिर्यत्रारथोपस्थे रथोपरि तेतवनगरं उपवेशनस्थानं शरीरम्वा तले ज्याघातवारणे प्रकं
 पितो महादुमं शङ्खं यत्र यदा आक्षिपत्तदा कुरवो मे निरेशो स्वयं वरे आ हावनिश्चित करकविवाहे
 ॥ ॥ सिंहशार्दूलं सिंहश्रेष्ठं सिंहोपरिवानरोर्जुनस्य ध्वज इत्यर्थः सपवकः भूतो न्यदृश्य निरर्थं प्रतिध्व
 जं पपातेत्यर्थः तं ध्वजं रथं प्रति आगतं एकांते एकांते नापीडय ज्यातीं धिरविप्रभाः ॥ ॥ आचार्यसं
 बोधने च या कथं न जायत इत्यत्राह अथानासंशयो भवति द्वैधे कोटिद्वयस्य साम्येनोपस्थितौ
 अन्यथा विशेषादर्शनेन विधितो निधितोपि विशेषदर्शनात् अन्यथा बाधितो नवति उत्तरं श्रेष्ठं गोध
 नं तेषामस्माकं संवधेयदिगर्वादक्षिणादिकस्थानां तत्रिगेतः उपसंथाय मधोक्तवा अपसंवापदे
 संगतं प्रीतिं तान् त्रिगतान् रात्रिं आयावा तत्र सम्यक् कृत्स्निवा आयावेदे आयाव अनतिबाह्य
 वा आच्छिन्ने वा वर्तिते भग्नानां पालयमानानां अदेशिका अदेशिका वा पथि मज्ञाहीनाः महा

वि. टी.

११

अयं भावो जीमस्य यज्ञादौ सावनो मत इत्यत्र ॥ प्रतिज्ञाया आदिपदशाल्यवेमानाभावादादिपदस्य
प्रकारवाचिनेन यदाशौकवेतनादि साधारणभावाधमस्त्रिमुख्यवांडस्येव प्रतिज्ञायां ग्रहं तथा च
द्वौ इति वीष्मा द्वौ द्वौ इत्यर्थः । तथा च त्रयोदश वर्षैः पंचमाः षड्दिना निवर्तवन्ति एवमधिपंचमासैः ।
पंचमासैः पंचदिना निवर्तवन्ति द्वौ वेकादशदिना नितेन वर्तमान दिनं परित्यज्य द्वौ मासौ सप्तदिव
सा अधिकास्तदाह यदा भवति भार्गव सावनेव तदा माने दिन षट्कं प्रपूर्यते । इति ज्योतिशर्ववने
न सर्वसावने दिन षट्कं द्विस्तथाव पंचमे पंचम द्वये द्वौ मासौ भवतः वर्षत्रयेण च अष्टादशदिना
नितेन वर्तमान दिनं परित्यज्य द्वौ मासौ सप्तदशदिवसा अधिकास्तदाह तेषामिति मासौ अवस्त
इति मासा मास द्वययुताः पंचववा दशक्षपाः सप्तदशक्षपाः ननु युधिष्ठिरस्तद्विक्रियं न प्रकटो
नवति मैवं युधिष्ठिरस्यायं भावः । प्रतिज्ञाया अर्थाद्विज्यभोगत्यागरूपवेन सर्वेषां वर्षाणां भवग्र
हणसो वितवात् यथा वा तु मस्थिस्थ त्रिविधवेन विधिः कुत्रचिदेव निषिद्ध इत्यत्यागस्त सर्वत्र
वतेन सौरोपिवत्सरो गृहीतः तथा च सौराषाढ प्रथमदिने कृत्स्न दशम्यां वनवा सारं भः एवं द्व

राम
११

र्षेपि ज्येष्ठ कृत्स्नाष्टम्यां मुतरगोश्रहः नवम्यां संक्रांतिदशम्यां प्रकटता नवज्येष्ठ इति कुत इति
वाच्यं धर्मपक्षस्य सममी इत्यनिधात् ॥ धर्मो ग्रीष्मो पक्षौ यत्र तथा च प्रथमो पक्षित्वेन धर्मकालो
ज्येष्ठ एव ग्राह्य ग्रीष्मशत्रु वशंगतेत्युक्तवाच्य एवं च वांड ज्येष्ठ उत्तरा विवाहः युद्धमास मार्गशी
र्षस्य सप्तमं च स्त्रीपर्वणिरक्षमाणं वांडेणैव उपजायतः उपवीयतः आ उपवीयते । एकचमा
र्षवर्षाणि मधिकाः । तत्पांडवावरणं अनृतं छद्वा अभ्यगात् अभिगात् दे । अभिगच्छेत् परम
त्यर्थं भावाभावो जीवितमरणे । ज्याज्यो उद्देश्य सिद्धिपलायणे । अपवरितं युद्धोचितं दे । अ
नुवरितं वा कर्मराज्यार्धदानं गोधनं प्रस्थाप्यनु ॥ निराभिषं शत्रुपराभवरहितं वंशं सस्त्र
हं पुराये अपश्यत् नापश्यत् नावृतां वारेटमानाः आदेशं कुर्वाणा दे ॥ गो निवर्तनं ॥
एतेन यथा सुवर्णकितैः सुवर्णध्वजैः । तथा भिमुखान् अनुदन् अनुदन् दे स्त्र । वगं प्रगृह्य ।
प्रकृष्टं कृत्वा तमापतंतता हतमोदि दृक्षमाणाः । कर्णद्विस्वगुणं प्रतिपादकशब्दं या
ह के संवधेन परेषां कर्णा अस्य संतीत्यर्श आद्यवतेन न पुनरुक्तिः ततो विस्तृतो भिरि ॥

तलतालशब्दः तलानां ज्याधातवारणानां कुतः शब्दः तालः करतले मेदि। प्रस्वेदितः सिंहना
 दातु कुलमुखोदिव्या पारः ज्याया सहितं तलं ताभ्यां निस्वनो यत्र तं कणं उद्धृतं त्व्यादि उद्धृतं
 वानरलांगुलं यस्याः एतादृशी मद्रा पताकायस्य तं ध्वजोत्तमस्य वानरस्य आकुलेन ससृष्टं शब्दे
 न भीषणं ध्वजोत्तमस्या कुलभीषणं तं ध्वजोत्तमस्या कुलभीषणं तं ध्वजोत्तमस्या स्थितिस्तया
 आकुलेर्भूते भीषणं ध्वजोत्तमा कुलभीषणं तं ध्वजेन उत्तमा आशारथोद्दिक्ता या आकुलेः
 खेवरे भीषणं ध्वजोत्तमानां कुलभीषयं तं ध्वजा उत्तमा येषां कुरूणां तेषां कुसमूहं भीषयं तं ध्व
 जोत्तमं सा कुलभीषयं तं ध्वजे उत्तमो वानरो यस्य ध्वजोत्तमं किरीटी आकुलेः सैन्यैः सह वर्तते सा
 कुलोदुर्योधनस्तं भीषयं तं आर्षः समासः अर्जुनि मिश्रस्तु सा कुलं यथा स्यात् बिंदुलोप आर्ष
 इत्याह गांडीविनिद्रादिन सहकृतः प्रणादो येन विमर्दो बभूव शोधनांतरं एतं घट्टिदेण ॥ ॥
 कणपियानं ॥ ॥ व्युत्सयापततः शरैरित्यनंतरं आधारयत वेगं स इत्यादि दृष्ट्वा तस्यार्थविक
 ममित्यंतं श्लोकवदुष्टयदीयस्तस्य तं अनिज्ञानीयं गमनो द्वेष्यविद्रोह आशायसम्यक्ज्ञा

तुं अविष्टं नृपं वा वेयाघ्रं व्याघ्रवर्मनिर्मितं वणतत् एतत् विद्रोहं केतनं ध्वजः नागकक्षाजवधन
 रज्जुः नीलानुसारण नीलवर्णयुतेन पंचतारेण पंचताकेन प्रवृद्धः अविष्टः देनियमितः दे ॥
 ॥ अभ्यास आकाशे वसुदर्शनिं विमानं बलं द्रुष्टुं ॥ ॥ तत् सर्वधनं जयववः आनुपूर्व्यं शिवाशं
 स्वस्य महत्त्वबोधाय महोदधिजमिति युगमथ्ये हस्तद्वयमथ्यो परीक्षंतः विवक्षितं ॥ ॥ रुपापया
 नं प्रवरं कृवरं दे उद्धृत इव द्रोणः सुसंभ्रांतं सुविद्रासं वपरां मुखं आयाति श्रेणी ॥ ॥ द्रोणपया
 नं ॥ ॥ धनुष्यधो धनुर्हस्तवत्तुष्टयं अपक्रम्य अपस्तृत्य ॥ ॥ अश्वत्थामापमानं ॥ ॥ कर्म
 वारं प्रतिशतेन्युनां करातिवाक्यं दी वनेवास इत्यत्र मध्येन यथैकः अकारः प्रश्लुदष्टः तेन नव
 रित इत्यर्थः ॥ यदि न यथैव अबलम्बनं ॥ आलम्बनं रज्जुवा ॥ ॥ कणपियानं ॥ ॥ समागमं प्रप
 श्यतः सन्धानं सन्धानं प्रापं प्रापं ॥ अहं ब्रह्मणः प्रजातेः प्रजापतिसंबन्धिनो ब्रह्मस्वरूपा दु
 द्रात प्रगाढं युद्धविशेषं तुमुलादिकमपि तथा जिवा आयातः शौर्यं अभ्येत्य योत्तमानो
 न इच्छेत् इक्ष्वासं विरुषारथात्तरथं प्रतिन्यपातयत् पश्चादपयातः ॥ किरीटमालां मल
 धारणं सशब्दः सैन्यः शो उपस्रवन्ते नृशयंति संवाधोगम्यः रेथोप्युदुषः नागो न कोपि उत्तर

शोणितो गमितप्रधानां ॥ पतत्तत्र मत् ॥ वेलां अद्य बुद्धिस्तौ वेला ॥ शस्त्रयुनिकटक्षेपं
 शस्त्रं अतीव ॥ अतिसहितः रणनिर्दोषशरणो ॥ वारुणानां वरुणदत्ततूणसबधिनां विवृतं
 छिद्रं सपीडिते ॥ समाहितो वउपदेशं सारथिकर्तव्यं ॥ नीमाययानं ॥ महनीयरज
 नीयअएकपर्वगिभुकः दे ॥ विनागः संधिः ॥ निषंगी अभिसंगात्कोपात्प्रदो उयत्तूरुक्ष
 मुक्तवानुकीर्तिः समीचीनवेनाभिधानं यशः समीचीनवेन लोकानां ज्ञानं ॥ ॥ दुर्धनां क्रा
 नं ॥ ॥ विकृत्यरुद्धादे ॥ अधिज्य अविष्टव ॥ परां प्राप्य पराश्वस्य वआश्रित्य व ॥ धनुश्चित्रं थ
 नुर्निषंगान् दे ॥ ॥ उत्तरगोयहः ॥ ॥ दृषभः श्रेष्ठ अंतरिताव ॥ विहिताव ॥ विहितो हि गतो ॥
 ततः फाल्गुनो वाक्यमब्रवीत् कुबेरो निवृत्ता गो कुलाभिसमानीतानि ॥ विराटोपिके वलाः
 कृतस्त्राः समाजिताः समाजप्रीतिदर्शनयोः ॥ उपाया तं दे ॥ राजमार्गः दे ॥ वतुष्यथाः शृगाढ
 केषु वतुष्यथेषु ॥ शृंगार उज्वलः ॥ शृंगार उज्वलः ॥ स्वस्तिकं मंगलद्वयेनां दीवाद्याः समृद्धि
 घोषकाः प्रियं अन्यत्र शे बर्ततां शो ॥ अंतरेण आत्मीयेन च यादे वितुमपि किं विन्नरक्षं सर्वं
 नेयं देवदत्तः मम देवितं पात्रं कांश्यं दे ॥ प्रत्याहारयत् प्रत्याहारद्वाराज्ञापयामासः ॥ ॥ नस्ततः

दृशं संभावनां हि न क्तास्त्रीपुत्राय केन बिद्ध्यते इति भावः ॥ वाहयैवार्थेन पश्याम्येव तेने
 वा अनिमुरखीशं कायस्य तस्मा दुर्जनात् मिथ्या त्धर्महेतुराचारो यस्य ॥ अनिषंगादिति पाठे
 निषंगाः पराभवे यत्कृत्यं यत्कृतं तं पयति ॥ अनेतरं शीघ्रं दत्वा स्वीकृत्य ॥ परिवर्द्धं नृपा हृदि
 व्यं मेरेयं मधुजन्यं ॥ वैतालिकाः पाणिस्चनिकाः सर्वसत्त्वं जीवितं वा ॥ कृते कारिते ॥ विराटपर्व
 एयमिमन्युविवाहः समाप्तं वेदो विराटपर्वस्यानंतरमुद्योगपर्वभविष्यति ॥ ॥ इति विरो
 धभंजन्यां विराटपर्वव्याख्या समाप्ता ॥ ॥ सर्वश्वेते सौधमये अवमाहेयी अवमानां निधानां
 कीचिकादीनी आहेयं विषां ॥ विशाहेयं वने जले अग्नौ जाता अग्रे राप इति श्रुतेः ॥ कार्यकारणयो
 स्तादात्म्यात् तदनन्यचमरिभणशब्दादिभ्य इति न्यायः ॥ विहाय नीकृत्य कृते वेदवती कृत्या
 त्रेतायां जनकात्मजादापरे द्वापदी कृत्या तेन कृष्णा विहाय नीभूता वहरणलक्षणतृतीयका
 लाविर्भूता यद्वा विधाविभक्तस्य शतवर्षस्य तृतीयो भागो मध्यमलक्षणास्त्रिहायनपदवाच्य
 स्तथा गोत्रा विहायनी ॥ त्रयाणां रागद्वेषाहंकाराणां हाना विहायनी पतिसेवास्ताश्च ब्रवीद्विका
 लयोरिति लुपटि ॥ काकमिवेत्यत आह ॥ वासिना तत्र त्पात्रं वीय सुकृतवासना संस्कृता वि

तत्र निर्महाविषं सात्त्विकं यथोपतिष्ठते। नान्यत्र निमुहदत इत्यर्थः। यद्वा वासिते वा कामा
 तुरे वरावोगमनात् महानुद्योधमोभूभारहरणलक्षणो यस्य तं। यद्वा वासिना वृषस्य तीगो र्य
 धामदा वृषं महोक्षो सर्वश्वेता सर्वतः क्युल्ला माहेयी मयि वारिणी वने जाता अरण्यभाविदा
 यिनी वतुर्वषवयस्का पांवाली पंवालु देशजा यद्वा सर्वरूपानि जनकर्मभिः श्वेतानिर्मला माहेयी
 महीसंबंधनीत दुपकारकारिवा त्वने जाते वक मले वत्रिहायिनी वीनधर्मार्थकामानु महानु हाय
 निवर्धनः कर्दयति हि गतौ वृद्धौ वेत्यस्य रूपं त्रिवर्गस्य तत्साध्यं वात् पंवंभ्यो विषयेभ्यो लै अपर्याप्ते
 ति पांवाली वासिता प्राक संस्कारवती महावृषं जगदेकनाथं यथोपतिष्ठते यकिं विदेत तत् गोमती न
 दीतीरे जातं पक्षे गोधर्मः तस्मिन् यामतिरुपासना तस्यास्तीरे समाप्तौ जातं धर्मे पासना नंतरं वा युपासन
 तः प्राप्तमिति यावत्। मध्यमं कुंती पुत्रेषु यद्वा गोधूमिरस्यास्तीति गोमान् राजा पांडुः सस्य भायै कुंती
 तीरावायुरिति टीका गोमती रश्चेति द्वंद्वे क्यस्त्री मकृतिको द्वस्वः ताभ्यां वा जातं तीरं कुले समाप्तौ
 वनावायौ गर्भेशरे जवे इति शाब्दिकाः यद्वा गोव्रजं रश्मिवा विद्यते। अस्मेति वा गोमान् इन्द्रः सूर्या वा
 पुंयोगादार्यायां स्त्री प्रत्ययेन कुंती वा यत इमे जातं गांधारं तृतीयस्वरं गांधारं धारयति जीवय